

The article analyzes the work of Soviet and modern Ukrainian scholars, in which paid attention to the problem of historical education at pedagogical institutes of USSR in 1943-1956. The author is the classification of historiography and examines the causes of poor condition of its development in the literature.

Keywords: historical education, pedagogical institutes, historiography, Soviet period, post-Soviet period.

УДК 477 (94)

**Михайло Жолоб
(Київ)**

РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ ЕТНІЧНИХ ГРОМАД УКРАЇНИ МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ У СВІТЛІ ВІТЧИЗНЯНИХ І ЗАРУБІЖНИХ ДЖЕРЕЛ

У статті проаналізовано різні за походженням та інформативним потенціалом джерела, що стали підґрунтям дослідження проблеми релігійного життя національних меншин підрадянської України у 20-30-х рр. ХХ ст., особливостей колективних форм задоволення духовних запитів етнічного населення, відносин етнорелігійних утворень з владою в контексті застосованих більшовиками антирелігійних репресивних заходів. Охарактеризовано основні види тематичних джерел – архівні матеріали, регіональні періодичні видання, збірники опублікованих документів та спогади учасників подій.

Ключові слова: релігійні громади, національні меншини, антирелігійна політика, репресії.

Наразі необхідним є дослідження національної специфіки народів, що проживають на території України. В цьому контексті актуальним є вивчення радянського періоду української державності, зокрема, особливостей перебігу релігійного життя в умовах здійснення соціалістичного експерименту.

Мета статті полягає у комплексному аналізі джерел бази вивчення релігійного життя національних меншин України в 20 – 30-х рр. ХХ ст.

Джерельну базу дослідження складають різноманітні за змістом і характером опубліковані та неопубліковані документи та матеріали. Разом вони формують кілька груп джерел до яких належать: архівні матеріали, опубліковані збірники матеріалів та документів, матеріали радянської статистики, періодичні видання, епістолярія, мемуари та спогади.

Основною джерельної бази є матеріали центральних та обласних державних архівів України та Російської Федерації: Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Державного архіву Київської області, Державного архіву Миколаївської області, Державного архіву Одеської області, Державного архіву Херсонської області та Державного архіву Російської Федерації. Всього було опрацьовано 169 одиниць зберігання у 15 фондах, в результаті чого до наукового обігу введено ряд нових документів, що стосуються стану, особливостей функціонування та взаємин із владою релігійних громад національних меншин України в 20-х – 30-х рр. ХХ ст.

Важливе значення для історичної реконструкції і загальної картини різних процесів пов'язаних з діяльністю на території України національних релігійних громад мають надзвичайно інформативні фонди Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО). Насамперед це документи і матеріали фонду Всеукраїнського Центрального виконавчого комітету (ф. 1), що містять скарги релігійних громад з приводу закриття культових споруд та листування між ВУЦВК і відділами органів виконавчої влади різних рівнів з метою їх вирішення. Використання документів фонду дає змогу відтворити механізм співпраці гілок влади у регулюванні церковно-державних відносин, з'ясувати, що ВУЦВК був найвищою інстанцією, до якої звертались віруючі з метою захисту своїх прав від свавільної поведінки представників влади на місцях. Матеріали фонду надають можливість відстежити головні напрямки державної політики щодо релігії та церкви, показати її безпосередній вплив на релігійні громади національних меншин України. Також у фонді міститься інформація про політичне становище в губерніях, роз'яснення ВУЦВК з правових питань пов'язаних з відокремленням церкви від держави. Заслужують увагу документальні підтвердження репресивних і позаправових дій адміністративних органів республіки.

У фонді НКВС УСРР (ф. 5) зберігаються документи різної видової ознаки. Серед актових документів: циркуляри, інструкції, звіти та постанови НКВС до ГВК та ОВК з питань впровадження декрету «Про відокремлення церкви від держави» та застосування інших законодавчих та підзаконних актів, що дають можливість прослідкувати посилення адміністративного та правового тиску на релігійні громади протягом 1920-х – 1930-х рр. До того ж

відділ культів НКВС на основі відомостей, що поступали з місць, складав щоквартальний звіт про свою діяльність, які створюють можливість побачити цілісну картину взаємин влади з релігійними громадами.

У ході дослідження з фонду було залучено переписку відділу культів НКВС з адміністративними відділами ГВК та ОВК, присвячену ряду питань пов'язаних з функціонуванням релігійних громад, серед котрих як і у вище розглянутому фонді особливе місце займає вирішення проблем віруючих. проблем. При написанні дисертаційної роботи широко використовувалося листування між вказаними інстанціями як з приводу відбору богослужбових споруд у релігійних общин, так і з нагоди повернення їм права на використання культових будівель за їх прямим призначенням. Також документи даного фонду надали змогу отримати вичерпну інформацію з приводу фінансової діяльності та матеріального становища релігійних громад національних меншин України. При дослідженні динаміки чисельності общин та їх соціального складу було використано ряд справ, що містять статистичні відомості про кількість громад та віруючих, з урахуванням національного, статевого, вікового та соціального критеріїв поділу. У фонді також знаходяться статuti громад, завдяки яким визначено особливості їхнього функціонування в рамках радянського законодавства.

Також документи фонду висвітлюють ступінь впливу громад на місцеве населення, наявність молитовних будинків, проведення благочинної діяльності, розповсюдження релігійної літератури, проповідницьку діяльність духовенства серед молоді та функціонування молодіжних релігійно-просвітницьких гуртків.

Значну джерельну базу для дослідження становить фонд Центральної комісії у справах *національних меншин* при ВУЦВК УРСР (ф. 413). У фонді зібрані акти, звіти та висновки з обстеження сільських рад та місцевостей по Україні, де переважну кількість жителів становили представники етнospільнот. Сконцентрований у фонді історичний матеріал, зіпертий на докладні обстеження місцевостей з компактним проживанням населення неукраїнського національного складу численними комісіями, уточнює статистичні дані, щодо кількості релігійних громад. На основі звітів складених інспекторами, котрі очолювали комісії, було зібрано та проаналізовано цінні матеріали, які надали змогу побачити рівень релігійності віруючих різних вікових груп в складі національних релігійних громад окремих конфесій; довідатися про взаємовідносини між членами

громад різних релігійних напрямів; звернути увагу на рівень лояльності віруючих до влади.

Важливе значення для розуміння всеохоплюючого тиску радянської держави на релігійне життя етноспільнот України мають фонди Народного комісаріату юстиції УСРР (ф. 8), Народного комісаріату освіти УСРР (ф. 166), Всеукраїнської центральної комісії по боротьбі з наслідками голоду (ф. 258).

Документи центральних партійних органів представлені матеріалами ЦК КП(б)У, що зберігаються в Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України) (ф. 1, оп. 6, 7, 20) надають можливість з'ясувати політику партії відносно релігійних інституцій різних конфесій, зокрема й тих, чії прихильники були представниками етнічних спільнот України. Такі види документів, що знаходяться у різних відділах ЦК КП(б)У як тези, директиви, огляди, доповіді місцевих партійних органів про положення церков, діяльність адміністративних органів республіки з проведення релігійної політики на місцях, а також протоколи засідань та нарад антирелігійних комісій різних рівнів дають можливість висвітлити діяльність релігійних громад нацменшин України в 20-х – 30-х рр. ХХ ст. Крім того зосереджені у фонді матеріали надають змогу проілюструвати рівень релігійної активності етнічного населення. Документи, що відносяться до агітаційно-пропагандистським відділу ЦК КП(б)У висвітлюють перебіг та форми антирелігійної боротьби протягом 20-х рр. ХХ ст., її вплив на польське, єврейське та німецьке населення УСРР.

Фонди обласних архівів, завдяки концентрації в них матеріалів місцевого значення, фактологічно доповнюють інформативну потугу центральних. Різноманітні дані, пов'язані з діяльністю тих релігійних громад, які формували віруючі неукраїнської національності знайшли своє відображення у фондах адміністративних відділів Миколаївського (ф. Р-118), Одеського (ф. Р-3865), Херсонського ОВК (ф. Р-445), відділу управління Херсонського повітового виконавчого комітету (ф. Р-1887), Київського губерньського підвідділу з ліквідації майна релігійних установ (ф. Р-862). Адміністративні відділи на регіональному рівні займалися питаннями реєстрації громад, регламентували та спостерігали за їх діяльністю. Для кожної релігійної громади створювалася окрема справа, що включала такі відомості: перелік членів громади, із зазначенням дати народження та вступу до громади, соціального та майнового стану; інформацію про служителів

культу; наявність культової споруди та опис майна; статут громади. Більш глибоко проаналізувати структуру, напрямки діяльності та інші важливі питання розвитку громад дозволяють протоколи загальних зібрань, звіти про діяльність віруючих. Завдяки матеріалам, які містяться в обласних архівосховищах можливо виявити деякі особливості функціонування нелегальних релігійних об'єднань культурно-просвітницького характеру. Фінансова активність окремих релігійних общин теж прослідковується на основі документів, що містяться в архівах обласних центрів України.

У фонді Р-5263 Державного архіву Російської Федерації (ДАРФ) знаходяться матеріали Комісії з питань культів СРСР. На основі скарг щодо неправомірного закриття місцевою владою культових споруд, які надсилалися віруючими з України до вказаного державного органу, вдалося висвітлити перебіг та результати масової ліквідації релігійних громад в УСРР (УРСР) протягом другої половини 30-х рр. ХХ ст.

Важливою складовою джерельної бази дисертації є опубліковані документи. До них належать збірники документів, що присвячені окремим національним меншинам України, зокрема євреям, німцям, полякам [5-6; 15; 18; 20]. Упорядники збірок мали на меті показати основні риси розвитку цих етнічних колективів у контексті ініційованої радянською владою трансформації суспільно-економічного устрою країни. Характерна вада вказаних збірок полягає у незначній кількості вміщених у них матеріалів, які б стосувалися релігійного життя нацменшин, впливу на етноспільноти антирелігійної політики радянської держави тощо.

Окремо слід виділити збірки документів, в яких подана характеристика діяльності конфесійних організацій та релігійних громад національних меншин, показано їх відносини з владою. Вміщена у журналі «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ» (2003 р., № 2) [2] збірка документів присвячена функціонуванню католицької церкви, становищу її духовенства та віруючих в умовах антирелігійної політичної лінії комуністів. Подібних проблем, але вже у Всесоюзному масштабі торкається збірник документів і матеріалів «Політбюро і церква 1922 – 1925 рр.» [1], що вийшов друком в Росії. Нелегка доля іудеїв, які зазнали утисків під час більшовицького експерименту в Україні висвітлена у книзі «Комуністична влада проти релігії Мойсея: Документи 1920 – 1937 і 1945 – 1953 рр.» [7], що складається з віднайдених та упорядкованих представниками Вінницького центру вивчення єврейської історії, матеріалів.

Серед документальних видань, здійснених у Польщі, своїм рівнем вигідно вирізняється серія «Поляки на Україні» [21-22], підготована колективом Південно-Східного наукового інституту (м. Перемишль), що долучає до наукового обігу, зокрема, низку документів фонду Міністерства закордонних справ П Речі Посполитої періоду 1920-х – 1930-х років про становище римо-католицької церкви на підрадянських теренах. Тут містяться меморандуми польського посольства у Москві, консульств у Харкові та Києві про переслідування духовенства й віруючих-католиків, закриття костьолів, розгул антирелігійної пропаганди.

Іншою групою опублікованих джерел, які привертають особливу увагу є тематичні збірки документів і матеріалів радянських органів влади, які дали змогу дослідити юридичні підстави функціонування релігійних громад, законодавче регулювання процесу їх утворення і ліквідації у контексті формування радянського права. Це декрети, інструкції, циркуляри, розпорядження РНК, НКВС СРСР та УСРР з питань націоналізації власності, закриття культових споруд тощо. Серйозним внеском у радянську документалістику досліджуваної проблеми стали збірки документів, у підготовці яких брали участь представники державних органів влади. У першу чергу це І. Сухоплюєв, який з 1921 р. очолював Ліквідаційний відділ по відокремленню церкви від держави в НКЮ, а з 1924 р. – у НКВС УСРР, Н. Фіолетов, П. Красіков, що завідували Ліквідаційним відділом НКЮ РРФСР, консультант відділу професор П. Гідулянов та інші [4]. До їхньої збірки увійшли найбільш важливі з точки зору видавців документи першої половини 1920-х рр. які безпосередньо стосуються церковної тематики. Цінні, хоча й дещо вибірково підібрані матеріали містяться у збірці «Відокремлення церкви від держави. Збірник законоположень СРСР і УСРР, інструкцій, об'їжників і пояснень Наркомвнусправ УСРР» [19].

Окремий важливий блок джерел, що потребували вивчення для осягнення засад політики одержавленого атеїзму, становлять рішення ЦК, з'їздів і конференцій РКП(б) та КП(б)У, які стосувалися загальних питань стратегії і тактики більшовиків щодо релігії і церкви [9; 16; 17].

Звертає на себе увагу література радянської державної статистики [10-14]. Її цінність полягає в широко представленій статистиці етнонаціонального складу регіонів. Серед демографічної статистики можна відмітити надзвичайно цінні матеріали Всесоюзного перепису населення 1926 року [3; 8]. Проаналізовані дані перепису, надали змогу відтворити те,

які нації і народності проживали на теренах України, їх регіональне розміщення, а отже сформувані уявлення про географічне поширення конфесій на території УСРР.

Ще однією важливою для дослідження групою джерел є матеріали періодичної преси, хоча більшість даних надрукованих у той час, вимагають обережного використання і перевірки. Проте вони майже не мають альтернативи, оскільки більшість релігійних періодичних видань припинили існувати взагалі, а ті, що залишилися, опинилися під загрозою закриття. Сутність антирелігійної політики радянської влади сприяла тому, що інформацію про релігійне життя країни було залучено як з спеціальних атеїстичних періодичних видань загальносоюзного значення («Антирелигиозник»), так і з української періодики аналогічної спрямованості, до якої належать журнал «Безвірник» та газета «Безбожник».

Перелічені видання друкували матеріали, що тою чи іншою мірою сприяли антирелігійній, антицерковній політиці в державі. Не дивлячись на їх однобічну ідеологічну спрямованість, перекручування фактів і вороже ставлення до всіх конфесій країни та релігійного світогляду як такого, публікації періодики того часу, за умови їх всебічної перевірки та аналізу, надали можливість більш чітко висвітлити процеси, характерні для релігійних громад нацменшин радянської України.

Статті, які стосувалися протікання релігійного життя етноспільнот України також вміщувалися у відомчих періодичних виданнях всеукраїнського значення – «Адміністративному віснику» та «Вістях ВУЦВК».

Цінним джерелом для вивчення обраної теми є місцева періодична преса. У роботі використано публікації щоденних газет «Вечерние известия» (Одеса), «Радянська Волинь», «Робітник Кременчуччини». Особливість цього виду джерел полягає в тому, що він вводить нас у безпосередню атмосферу того часу, показує ставлення сучасників до проблеми, що вивчається. У той же час необхідно зазначити, що головними засновниками газет були партійні структури. Тому тенденційний підбір фактів, безапеляційність думок були спрямовані на формування в читачів думки про аморальність священнослужителів та експлуаторську суть релігії.

Більш детально зупинитися на висвітленні окремих деталей винесеної в назву дисертації теми, надають можливість нарративні джерела. До них належать мемуари католицького прелата Т. Скальського [29]. Також сюди

відносяться спогади працівників органів радянської влади Д. Гойченка [23] та І. Стріонова [25], які супроводжуються аналізом власного минулого. Особливої уваги заслуговують мемуари німецького консула А. Хенке [30], що перебував у Києві з 1933 р. по 1936 р. Слід також відмітити зібрані дослідниками спогади колишніх жителів німецьких колоній Дніпропетровщини та єврейських штетлів Хмельниччини [24; 30]. Для з'ясування особистого ставлення представників партійної верхівки до релігії та церкви, яке впливало на їх політичні кроки у даній сфері має значення листування радянських діячів [26-27].

Таким чином, детальний та безсторонній виклад фактажу вдалося здійснити завдяки залученню документів як вищих так і місцевих органів радянської влади, що зберігаються в центральних та обласних архівах України і Російської Федерації. Аналітичні та інформаційні дані періодики допомогли доповнити архівні матеріали, а в деяких випадках дозволили ліквідувати прогалини в них. У цілому комплекс джерел, який розглядався, дозволяє з належною глибиною й повнотою розкрити тему дослідження, показати динаміку чисельності, правове становище та особливості функціонування релігійних громад, які формували представники різних національностей на території радянської України за умов антирелігійної спрямованості політики, виробленої представниками комуністичної партії у міжвоєнний період.

Джерела та література

1. Архивы Кремля. В 2-х кн. / Политбюро и церковь. 1922-1925 гг. – М.: РОССПЭН, 1997. – 600 с.
2. Влада і костел в Радянській Україні, 1919 – 1937 рр.: Римо-католицька церква під репресивним тиском тоталітаризму / [упоряд.: Н. С. Рубльова] // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. - 2003. - № 2(21) – 509 с.
3. Всесоюзная перепись населения 17 декабря 1926 года. Краткие сводки / ЦСУ СССР. – М., 1928. – Вып. 4: Народность и родной язык населения СРСР. – 138 с.
4. Гидулянов П. В. Отделение церкви от государства. Полный сборник декретов РСФСР и СССР, инструкций, циркуляров и т.д. с разъяснениями отдела V НКЮста РСФСР / под ред. П.А.Красикова. – Изд. 2-е. – М.: Юридическое изд-во НКЮста РСФСР, 1924. - 404 с.
5. Документы и материалы по истории советско-польских отношений – М., 1965. - Т. III (апрель 1920 г. – март 1921 г.). – 608 с.
6. Еврейский вопрос: поиски ответа: Документы 1919 – 1926 гг. / Центр изучения и публикаций документов еврейской истории «Храни и помни»; под общ. ред. В. Ю.

Васильева; Сост. В. Ю. Васильев, П. М. Кравченко, Л. Н. Малашенко, Р. Ю. Подкур; Предисл., прим., прилож. Л. И. Килимника. – Винница: Глобус-пресс, 2003. – Вып. 1. – 351 с.

7. Коммунистическая власть против религии Моисея: Документы 1920-1937 и 1945-1953 гг. / ред. серии отв. за вып. Л. И. Килимник; Центр изучения и публикации документов евр. истории «Храни и помни». – Винница: Глобус-Пресс, 2005. – Вып. 2. – 383 с.

8. Короткі підсумки перепису населення України 17.XII.1926: Національний і віковий склад, рідна мова та письменність населення / ЦСУ УСРР. – Х., 1928. – 210 с.

9. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – М., 1970. – 146.

10. Население Украины по данным переписи 1920 г. (Сводные данные по губерниям и уездам) / ЦСУ УСРР. – Х., 1923. – 50 с.

11. Национальная политика ВКП(б) в цифрах. – М., 1930. – 328 с.

12. Національні меншості на Україні: статистичний довідник. – Х., 1925. – С. 7-63.

13. Національні меншості на Україні (Реєстр селеш) / ЦСУ УСРР. – Х., 1925. – 65 с.

14. Нацполитика СССР в цифрах / под ред. С. Диманштейна. – М.: изд-во Ком. академии, 1930. – 328 с.

15. Німці в Україні (20-30-ті рр. ХХ ст.). Збірник документів державних архівів України. – К., 1994. – 232 с.

16. О религии и церкви. Сборник высказываний классиков марксизма-ленинизма, документов КПСС и Советского государства. – М.: Политиздат, 1977. – 144 с.

17. Про релігію і атеїзм. (Збірник документів і матеріалів). – К., 1973. – 260 с.

18. Сільськогосподарський союз голландських вихідців на Україні (1921 – 1927 рр.): 36. документів і матеріалів (НАН України, Ін-т історії України. Упоряд.: В. І. Марочко). – К., 2000. – 339 с.

19. Сухоплюев І. Відокремлення церкви від держави. Збірник законоположень СРСР і УСРР, інструкцій, об'їжників і пояснень Наркомвнусправ УСРР. З передмовою комісара внутрішніх справ В.А.Балицького. – Харків: Юридичне вид-во Наркомюсту УСРР, 1929. - 47 с.

20. Україна – Польща 1920 – 1939 рр.: З історії дипломатичних відносин УССР з Другою Річчю Посполитою: Документи і матеріали / НАН України. Інститут історії України; упорядкування, коментарі, вступна стаття: Н. С. Рубльова, О. С. Рубльов. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2012. – 624 с.

21. Polacy na Ukrainie: Zbor dokumentow / Pod red. S. Stepnia. – Przemysl, 1998. – Cz. 1: Lata 1917–1939. – Т. I. – 336 s.

22. Polacy na Ukrainie: Zbor dokumentow / Pod red. S. Stepnia. – Przemysl, 2001. – Cz. 1: Lata 1917–1939. – Т. III. – 220 s.

23. Гойченко Д. Красный апокалипсис: сквозь раскулачивание и голодомор / Дмитрий Гойченко. – К.: А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2013. – 400 с.

24. Живи и помни... История меннонитских колоний Екатеринославщины / С. И. Бобылева, А. И. Безносков, О. В. Безносова, Н. В. Венгер, О. Н. Коковкина, В. К. Клец, И.

В. Толстых, Т. Л. Петрова. Под редакцией профессора С. И. Бобылевой: Днепропетровск, 2006. – 378 с.

25. Історія повсякденності в її етнічному вимірі: спогади грека-комуніста / Відповідальний редактор: д-р іст. наук Л. Д. Якубова. – К., 2008. – 334 с.

26. Ленин В. И. Военная переписка (1917-1920) / Сост. полковник запаса А. Е. Антонов. – М.: Военное издательство Министерства Обороны Союза ССР, 1956. – 276 с.

27. Сталин и Каганович. Переписка. 1931-1936 гг. / Сост. О. В. Хлевнюк, Р. У. Дэвис, Л. П. Кошелева, Э. А. Рис, Л. А. Роговая. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2001. – 798 с.

28. Хандрос Б. Містечко, якого немає. Частина перша: «Штетл» / Б. Хандрос. – К.: «Альтерпрес», 2000. – 368 с.

29. Skalski T. Terror i cierpienie: Kosciol katolicki na Ukrainie, 1900-1932: Wspomnienia / T. Skalski. – Lublin-Rzym-Lwow, 1995. – 302 s.

30. Hencke A. Erinnerungen als Deutscher Konsul in Kiew in den Jahren 1933-1936 / Andor Hencke. - München : Ukrainische Freie Universität, 1979. – 72 s.

Аннотация

В статье проанализированы различные по происхождению источники, которые стали основой исследования проблемы религиозной жизни национальных меньшинств советской Украины в 20-30-х гг. XX в., особенностей коллективных форм удовлетворения духовных запросов этнического населения, отношений этнорелигиозных образований с властью в контексте предпринятых большевиками антирелигиозных репрессивных мер. Охарактеризованы основные виды тематических источников – архивные материалы, региональные периодические издания, сборники опубликованных документов и воспоминания участников событий.

Ключевые слова: религиозные общины, национальные меньшинства, антирелигиозная политика, репрессии.

Annotation

The article analyzes the various sources of origin, which became the basis of study of the problem of the religious life of national minorities in the Soviet Ukraine 20-30's. the twentieth century. Features of collective forms meet the spiritual needs of ethnic populations, ethnic and religious relations with the government entities in the context of anti-religious Bolshevics taken repressive measures. Describes the main types of thematic sources – archival materials, regional periodicals, collections of published documents and memories of participants in the events.

Keywords: religious communities, ethnic minorities, anti-religious policy of repression.

УДК 94:378.091.8(477)''18/19''

**Ігор Мельник
(Київ)**

**ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ СТУДЕНТСТВА УКРАЇНИ
НА РУБЕЖІ ХІХ – ХХ СТОЛІТТЯ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ**